

Om odödlighetssträvan som drivkraften i västerländsk kultur

*Naturen blir liksom kvinnan fiender som mannen måste besegra och lämna bakom sig
i sin strävan efter slutmålet: odödlighet.*

Det är svårt att försätta sig utanför sin egen kulturkrets och dess tankemönster. Nästan lika omöjligt som att likt Münchhausen lyfta sig själv i håret. Det är svårt att anlägga ett perspektiv, framför allt ett kritiskt perspektiv, på det man står i, lever i, har fötts i, skolas i, det man närts av, är beroende av. Kerstin Anér sade en gång i ett föredrag ungefär så här: "Ateister, det är vi på ett kristet vis, i vårt land är ateismen protestantisk." Inte ens i vår mest radikala protest lyckas vi nå utanför vår givna ram. Den tanken grämer mig: att jag kanske hinner dö utan att ha kommit förbi mina kulturbetingade vanföreställningar.

Men ibland blixtrar genomsådandets möjlighet till i mig och för ett kort ögonblick kan jag få en vision av att allting ser helt annorlunda ut än vad vi vanemässigt och till vardags går omkring och tror. Ur den visionen skulle under gynnsamma betingelser en helt ny bild av världen kunna utveckla sig. I regel dukar dock visionen under för omgivningens massiva övermakt och rentav medvetna repression. Men den har ändå efterlämnat ett minne av genombrottets och frigörelsens möjlighet och glädje. Genom sprickan i vårt skal har en annorlunda värld än den vi själva skapat oss för ett ögonblick sipprat igenom.

I buddhistisk tradition har man en speciell, en ytterst förfinad metod att framkalla så-

dana där sprickor i världsbilden, där "det Andra" kan uppenbara sig. Man förelägger sig "koaner", skenbart olösliga gåtor. För mig har en sentens ur kristen tradition kommit att fungera som en sådan "koan". Vid närmare granskning kom dess budskap att framstå som så chockerande att det fick hela min kristet formade tankestruktur att rasa, framträda i hela dess absurditet. Och ett nytt fräscht mönster lät sig anas istället. Sentensen trillade jag över en dag i den rysk-ortodoxe religionsfilosofen Sergej Bulgakovs *Andliga dagbok*. Den lyder så här:

En människas själ är dyrbarare än världen

Ja, detta är ju kristendomens traditionella syn, så självklar för oss i dess olika yttringar att vi aldrig ens funderar över den. Vi är knappt medvetna om att den är kristen. Tvärtom, på den bygger även den västerländska humanismen. Ändå väckte meningens instinktiv, intensiv olust när jag läste den och därför har jag vridit och vänt på orden om och omigen för att förstå varför. Där står ju olika saker beroende på var man lägger tyngdpunkten. Det märkliga är att hur man än läser satsen så blir innebörden lika tokig.

Låt oss börja med att lägga betoningen på det tredje ordet i satsen: "En människas *själ* är viktigare än världen." Där har vi den för västerländsk tanke så karakteristiska rangordningen, där själen och det andliga över-

ordnas världen och materien, idén och tanken ställs över sinneserfarenheten. Särskilt tydligt blir detta i de platonskt präglade kristendomsformerna, som t ex den ortodoxa. Där ses världen som en farlig, bedräglig sken- och skuggvärld som man bäst kontrollerar och övervinner genom askes och bön. Intresset för förhållandena i denna världen avleds genom yviga utfästelser om den kommande – om upphöjelse, belöning och kompensation därför att man lidit och offrat sig och förödmjukat sig i detta livet. "Utan kors ingen krona." Det som binder intresset vid "världen" betraktar man som frestelser. Dit hör kvinnan och det hon står för: reproduktionen. Farlig och förrädisk är den vilda, okontrollerade naturen – den vi har utanför oss och är satta att behärska, kultivera och utnyttja; och den vi har inom oss, "köttet" som också måste tuktas – inte minst sexualdriften. Drifter är av naturen och passar inte in i vare sig kultur eller andlighet, åtminstone inte i västerländsk. Plötsligt börjar vi ana det annars obegripliga sambandet mellan odödlighetslängtan, självtukt och kvinnohat. I stället för en horisontell orientering i världen, begränsad av det cykliska förloppet liv-död-liv, tänker man vertikalt: själen längtar att lämna kroppen och världen åt sitt öde för att vinna odödlighet i en annan, fullkomlig och för evigt bestående värld. "Jag är en gäst och främling..." Jaget, det är framför allt själen, och det är själen som intresserar Gud. Jaget är inte kroppen, jaget har en kropp. Jaget går efter döden vidare till individuell överlevnad, men ingen kan undgå att se att kroppen som en del av det naturliga kretsloppet återgår till mull.

Vi prövar att betona det andra ordet i meningen: "En människas själ är viktigare än världen." Mycken möda har lagts ner på att bevisa att endast människan av alla levande

varelser har en själ. Det är själen som höjer människan över världen och naturen, som förbinder människan med Gud, på ett sätt som ställer hela den övriga skapelsen utanför. På grund av sin särställning har människan givits herradöme över skapelsen; naturen har endast ett instrumentellt värde, naturen finns till för människans skull. Inställningen brukar kallas "artism" och rör sig på en skala där humanism och utilitarism är mera "civiliserade" inslag, men i ytterkanten på artismens skala skymtar både scientism, rasism och nazism. Endast med religionen och själen i ryggen kan människan höja sig över naturen. Ändå kan en helt vanlig sekulariserad kulturskribent på *Dagens Nyheter* utropa: "Visst är en människa mer värd än en myra!" Javisst, ur ett begränsat mänskligt perspektiv, men för naturen är nog – åtminstone i dagläget – myran värdefullare än människan.

Till sist betonar vi första ordet i meningen: "En människas själ är dyrbarare än världen." Det fick vi lära oss redan i småskolan genom den så populära och tillsynes oantastliga liknelsen om det förlorade fåret: för Gud är varje individ helt unik. I kristendomen är den individuella frälsningen en så viktig angelägenhet att den upptar hela vårt intresse och engagemang – med kulmen i dödsögonblicket. Vi stirrar oss blinda på den individuella odödligheten. Den goda gärningen utförs, inte på grund av ett renhjärtat engagemang för medmänniskan i första hand utan kanske framför allt för att förfina själen och vinna meriter inför Gud inför den yttersta domen. Tänkaren och sociologiprofessorn Zygmunt Bauman uttrycker det så här i sin på svenska utgivna bok *Döden och odödligheten i det moderna samhället* (Daidalos 1992):

Man kan inte arbeta på sin framtida odödlighet annat än genom att låta sin enskilda existens träda fram ur nuets gråa, anonyma massa och sedan gräva, vidga och fördjupa de vallgravar som skiljer den från vanliga dödliga, genom att ställa sin egen individuation mot de andras kollektivisering till en ansiktslös massa.

Ur Bulgakovs tillsynes självklara, invändningsfria sentens tonar en kristendom fram med inte bara osympatiska utan direkt farliga drag: ett tankemönster som (1) avleder intresset från den värld vi lever i, som (2) förnekar halva mänskligheten nämligen kvinnorna, som (3) koncentrerar intresset på människan och rentav gudomliggör människan på den övriga skapelsens, på naturens bekostnad, som (4) klyver människan på mitten, i en subtil och en primitiv del, som (5) gör andlighet till ett egoistiskt navel-skåderi.

Mot detta tankemönster skulle jag med Oscar Wilde vilja ställa en "koan" som sammanfattar en helt annan, rakt motsatt tankestruktur:

Jag vill inte komma till himlen om jag inte får ta med mig min hund!

Därmed har jag sagt att jag inte vill orientera mig i höjdled utan i sidled. Att livet i världen är viktigare för mig än ett påstått liv efter döden. Att jag har ett intresse inte bara av min egen frälsning utan även för min hunds. Att min kärlek sträcker sig utanför människans sfär. Att jag inte vill komma till himlen på någon annans bekostnad. Denna syn känns för mig naturlig och avspänd, riktig och sund. Medan den kristna synen i jämförelse tonar fram som högmodig och överspänd, självupptagen, nekrofil, rentav som ett bedrägeri, som en artificiell konstruktion

och en sjukdom. Zygmunt Bauman talar rentav om "odödlighetens påhittade natur".

Men är kristendomen ensam om denna syn, att "en människas själ är viktigare än världen"? Nej, det skall nu visa sig att kristendomen bara är ett uttryck bland många i västerlandets historia för den här synen. Vi kan gå långt bortom kristendomens uppkomst, till 2000-talet f Kr, till Tvåflodslandet, och finner där de allra tidigaste uttrycken i skriftform för denna syn. Vi skall ta oss en titt på Gilgamesh-eposet.

Gilgamesh

– den förste västerländske mannen

Hjälten Gilgamesh, som har drag av en historisk person, härskade i staden Uruk. Han var till två tredjedelar människa och en tredjedel gud. Runt staden som han grundat hade Gilgamesh låtit resa en väldig mur och själva staden var byggd efter påstått gudomliga principer, s k *me*, efter geometriska lagar med gator och torg. Inom stadens murar härskade Gilgamesh enväldigt och självsväldigt. Han härjade bland stadens jungfrur och krossade stadens unga män i tvekamp. Till sist vände sig stadens plågade invånare till gudarna och vädjade om hjälp mot förtrycket. Gudarna skapade då en man, Enkidu, som i kraft och mod skulle vara Gilgameshs like. Enkidu hade dock inget gudomligt i sig, han var helt och hållet ett naturens barn:

Med gasellerna äter han gräs, med djuren tränger han sig till dricksplatsen, med vimlet i vattnet finner han sig väl.

En jägare beklagade sig över Enkidu:

Han har fyllt fallgroparna som jag grävt; han har söndrat mina fällor. Villebrådet, stäppens vim-

mel, har han låtit gå mig ur händerna. Han tillåter mig icke min gärning...

Enkidu stod ännu på naturens sida, mot människan.

Hur skulle man nu kunna fånga in Enkidu och föra honom till Uruk och Gilgamesh? Jo, man sände ut en av stadens glädjeflickor som lockade Enkidu till sig och förförde honom, i sex dagar och sju nätter. Därefter var Enkidu mer lik en människa, djuren kände inte längre igen hans lukt utan skydde honom. Enkidu var därmed kluven, skild från sitt ursprung: naturen. Alienation, främlingskap, är tydligen ett mycket gammalt fenomen. Enkidu stannade hos glädjeflickan, som fortsatte sin gärning som kulturbringare genom att klä honom i människokläder och lära honom äta bröd och dricka vin:

Han skrubbede sin orena, håriga kropp, han smorde sig med olja. Blev lik en människa! Han klädde sig – nu är han som en karl! Han tog sig ett vapen för att angripa lejonerna så att herdarna fick nattro.

Enkidu har uppenbarligen bytt sida: nu tar han plötsligt människans parti emot naturen. Och nu kunde man föra honom till Uruk. Där utbröt ett envig mellan Gilgamesh och Enkidu. När Gilgamesh tvingats ner på ena knät förstod han att han till sist funnit sin överman. För att undkomma smäleken att lida nederlag offentligt måste han sluta fred med Enkidu. Därför föreslår han en vänskapsakt dem emellan. Vänskapen mellan Gilgamesh och Enkidu, i själva verket en framtvängd maktbalans, beskrivs i egendomligt innerliga termer, som ett kärleksförhållande. Enkidu liknas av Gilgamesh vid en yxa:

Gilgamesh och Enkidu dräpande Himmelstjuren. Enkidu svingar sin yxa och håller fast tjuren i svansen, medan Gilgamesh håller i dess ena horn och sticker svärdet i dess nacke.

Den yxan såg besynnerlig ut! Vid dess anblick gladdes jag. Jag fick den kär liksom en kvinna! Jag tog den och fäste den vid min sida.

Enkidu blev som en del av Gilgamesh själv. Han blev ett verktyg, ett redskap för den listige Gilgamesh att användas vid behov. En integrerad, domesticerad naturkraft. Manlig vänskap ersätter för Gilgamesh fullt ut en kvinna. Tillsammans skulle de nu utföra aldrig förr skådade stordåd.

Det första skulle bestå i att fälla kärleksgudinnan Ishtars heliga cederskog. Syftet med det var att vinna odödligt rykte. "Min hand vill jag lyfta och fälla cedrarna. Ett namn som består vill jag vinna!" förklarar Gilgamesh. Observera att Gilgamesh talar i jag-form trots att de skall utföra gärningen tillsammans! Enkidu var dock tveksam, han var ju själv från början ett barn av naturen, att då göra naturen illa vore som att förgripa sig på sig själv:

Enkidu hörde hans tal, hans ögon fylldes av tårar, han vart illa till mods och suckade tungt... Jämmer, min vän, tillsnör min strupe. Mina armar blir matta, min kraft försvagas... Den som nalkas cederskogen gripes av vanmakt.

Men Enkidu övertalas, av Gilgamesh och av stadens invånare. Och i själva verket blir det han som får göra grovjobbet. Gilgamesh skjuter honom som väntat framför sig: "Den som känner vägen må skydda sin vän. Enkidu må gå framför..." Trots att de är två lyckas de inte besegra cederskogens väktare, naturanden Humbaba, utan Gilgamesh börjar gråta, varvid gudarna kommer till hjälp och ansätter Humbaba med kraftiga vindar som förblindar honom. Då ger Humbaba upp och erbjuder Gilgamesh:

Du skall vara min herre, jag vill vara din slav. Jag skall fälla för dig träd, mina bergs stolthet, och bygga för dig hus av dem.

Men Gilgamesh lyssnar inte på det örat utan dräper Humbaba. Och Enkidu fäller cederskogen.

Humbaba, "vars mun var eld och andedräkt död".

Hur reagerar kärleksgudinnan Ishtar, då man fällt hennes skog? Ja, inte med raseri som väntat utan med underkastelse. Hon erbjuder Gilgamesh sin kärlek: "Kom Gilgamesh, bli min gemål! Skänk mig din livsfrukt, ja skänk mig!" Kärlek som underkastelse! Men Gilgamesh stöter henne ifrån sig. Han brister ut i en oväntat häftig tirad över kvinnans list och försåt och opålitlighet. Ishtar, kärleksgudinnan, framställs uttryckligen som en häxa:

Gatan, den vare din sittplats, blott med ett skynke vare du skyld – sen tage dig den som vill. Du är en ugn som ej värmer i kylan, en bakdörr som ej avhåller väder och vind, ett palats som krossar den tappra...

Kvinnan som mannens värste fiende! Kränkt av att bli bortstött vänder sig Ishtar till de andra gudarna och de sänder till hennes bistånd och hämnd ner Himmelstjuren – som dock även den besegras och dräps av de båda hjältarna. Tjurens kön kastar Gilgamesh i ansiktet på Ishtar.

Nu har emellertid Gilgamesh gått för långt, han har utmanat hela den babyloniska Olympen. Gudarna beslutar ingripa: den som fällde cederskogen skall dö. Men det var ju inte Gilgamesh utan Enkidu! Straffet träffar Enkidu! Den försvagning och förlamning Enkidu kände då han förgrep sig på naturen utvecklas till sjukdom och tvingar ner honom på dödsbädden. Där utgjuter Enkidu sin galla över både jägaren och glädjeflickan, som bragte honom bort från hans naturliga levnadssätt. Inför Gilgameshs ögon dör vännen. Gilgamesh sörjer Enkidu – men naturligtvis inte för hans egen skull utan för vad Gilgamesh själv förlorat:

Över Enkidu gråter jag, över min vän klagar jag... Du yxa vid min sida! Båge i min hand! Svärd vid mitt bälte! Sköld framför mig! Min festdräkt! Min enda glädje... Vi som hade idel framgång...

Framgång! Ett påfallande modernt ord – fyratusen år gammalt! Gilgamesh förstår inte att framgång har en gräns.

I Gilgameshs sorg finns en stor portion rädsla för den egna döden: "Skall också jag liksom Enkidu dö? Gilgamesh inser att det inte räcker med odödligt rykte, utan nu vill han vinna verklig odödlighet, samma slags odödlighet som gudarna besitter. Gilgamesh beger sig ut på vandring över stäpperna för att söka evigt liv.

På sin väg möter Gilgamesh skänkjungfrun Siduri, som bor i havets dunkel. En kvinna förbunden med det oceaniska. Det är nog ingen tillfällighet att det är en kvinna som föreslår Gilgamesh förnöjsamhet, att han skall nöja sig med det som redan detta livet skänker:

Gilgamesh, vart löper du? Livet som du söker finner du icke! Då gudarna skapade människosläktet bestämde de döden åt människorna, tog livet i sin egen hand.

Du Gilgamesh, fyll din buk, fröjda dig dag och natt! Håll dagligen roligt, dansa och spela dag och natt! Se på den lilla, som fattar din hand! Din hustru fröjde sig uti din famn.

Här tror jag för min del att eposets översättare hamnat snett. Gilgamesh uppmanas nog inte till ett hejdlöst festande, bara att äta och dricka och skratta, dansa och musicera, älska med sin hustru och njuta av sina barn – även det livet är tillfyllest. Gilgamesh avvisar emellertid förslaget, det räcker inte för ho-

nom efter alla hans ansträngningar och framgångar att i slutändan bara bli till mull.

Efter väldiga strapatser och hjältedåd, där Gilgamesh med mod och list tvingat sig in på områden förbjudna för människor att beträda, når han fram till gudarnas trädgård. Där möter han den vise Utnapishtim (identisk med Gamla testamentets Noa), den enda människa som av gudarna tilldelats gudomlig status. Gilgamesh vill uppnå detsamma. Utnapishtim sätter honom på prov, ett som Gilgamesh tror mycket enkelt prov. Han behöver bara hålla sig vaken i sex dagar och sju nätter så är odödligheten hans. Han ska visa att han har kontroll över sin egen natur. Men utmattad efter sin vandring somnar Gilgamesh omedelbart.

När Gilgamesh vaknar inser han sitt misslyckande och beklagar sig: "I mitt sovrum sitter döden, och varthelst jag vänder mig är döden där." Men Utnapishtim har en hustru. Och hennes medlidande väcks av Gilgameshs sorg. Hon ger honom en ört, som visserligen inte skänker honom gudarnas odödlighet men den cykliska odödlighet som finns i naturen och för vilken kvinnan är en representant:

Dess namn är 'gråhårig blir människan åter ung'. Också jag (Gilgamesh) vill äta av den för att åter bli ung.

Med örten i sin hand påbörjar Gilgamesh vandringen tillbaka till Uruk. Vid en källa stannar han för att dricka och lägger därvid örten ifrån sig. En orm nappar den till sig och förtvivlad ser Gilgamesh ormen ömsa skinn på botten av källan. Han återvänder alltså till sin stad tomhänt och uppgiven. Det sista man ser av honom är hur han sitter ensam, förgrämd och väl förskansad bakom sin mur.

”Det är ensamhetens terror som jaget vill lindra i sin strävan efter privat odödlighet”, skriver Zygmunt Bauman om detta. Men frågan är vad som är orsak och verkan, den självvalda ensamheten eller strävan efter odödlighet? Kännetecknande för Gilgamesh och den människotyp han representerar, är i alla fall saknad och otillfredsställdhet. Därav hans besinningslösa erövringslust.

Gilgamesh-eposet

– spegling av en polväxling?

Gilgamesh-eposet handlar alltså först och främst om en mans, en hjältes hektiska jagande efter odödlighet. Ur denna strävan efter evigt liv utvecklas som ett slags följdföreteelser en hel rad andra mönster:

- Naturen blir liksom kvinnan fiender som mannen måste lämna bakom sig, övervinna och besegra i sin strävan efter slutmålet: odödlighet. På sin rastlösa vandring möter Gilgamesh tre kvinnor. Alla erbjuder de honom någonting som för alla människor är uppnåeligt i detta livet: kärlek, världslig njutning, barn, naturens cykliska odödlighet. Inget av detta är Gilgamesh nog. Otåligt skyndar han vidare.

- Mot den omgivande naturen, som anses fientlig och farlig, skyddar sig Gilgamesh med en väldig mur. I den efter rationella principer, geometriskt ordnade staden härskar människan oinskränkt. Där är naturen utestängd och naturlagarna satta ur spel. Även gudarna är fördrivna. Staden är uteslutande människans tummelplats. Freudianerna kallar detta för ”det oidipala projektet”: att befria sig från varje ”infantilt” beroende, att bli ”sin egen fader”. Medlet för befrielsen är kamp – som dock alltid slutar i nederlag,

eftersom projektet i grund och botten är omöjligt.

- Naturen inneboende i människan, i Enkidu, tämjes och utnyttjas av Gilgamesh. Även om detta leder till alienation och död så vinner något bättre, odödlighet.

- Odödligt rykte vinner Gilgamesh genom väldiga stordåd, medlet är kamp. Hans mål är att resa ett för all tid bestående monument över sig själv. Honnörssordet är ”framgång” – med vilka medel och till vilket pris som helst. Framgång vinnas alltid på någon annans bekostnad. För Gilgamesh är en vän någon han kan bruka och förbruka, en arbetskraft. Medmänniskan reducerad till ett redskap. Till och med bedrägeri och svek blir legitimt i kampen, ja, ses rentav som ett tecken på skicklighet och styrka.

- Slutlig odödlighet försöker Gilgamesh vinna genom att helt fräckt tränga in på gudomligt område. Det naturliga kretsloppet odödlighet får han till skänks, men den uppfattas bara som en dålig ersättning för den odödlighet han egentligen åtrår, den som gudarna besitter. Det är gud Gilgamesh vill bli. Han vill transcendera naturen, till och med sin egen natur, liksom kvinnan och vännen, och uppnå individuell odödlighet. Gilgamesh söker odödlighet för egen räkning, alla övriga människor i eposet är bara statister och skuggor på hans scen. ”En människas själ är dyrbarare än världen.”

Så ser vi till sist ganska tydligt att alla skenbara olikheter till trots så rör sig Gilgamesh och Bulgakov utefter samma linje, inom ett och samma helhetsmönster. Kristendomen är bara ett sidoskott på det träd som först slog rot och grodde i Tvåflodslandet i och med

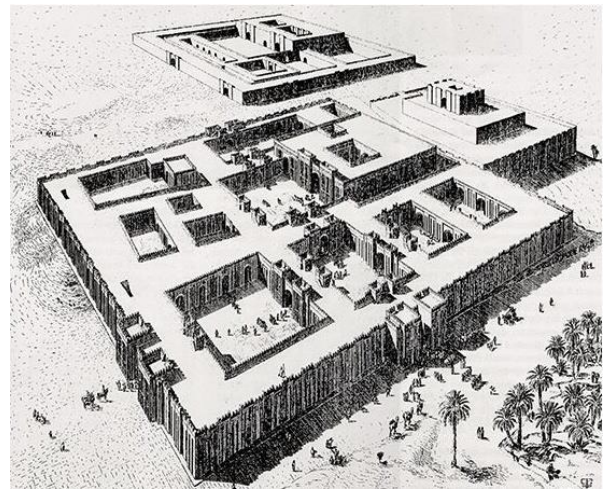
stadskulturens uppkomst ett par tusen år före Kristus. Odödlighetssträvan är enligt Zygmunt Bauman själva drivkraften bakom västerländsk kultur och historia.

Man skulle ur Gilgamesh-eposet kunna extrahera ganska tydliga motpoler som ordnar sig så här:

odödlighet	dödlighet
vertikalt	horisontellt
evigt liv	kretslopp
transcendens	immanens
historiskt	cykliskt
andlighet	fruktbarhet
kultur	natur
stad	landsbygd
centrum	periferi
manligt	kvinnligt
individ	kollektiv
härskare	undersåtar
kontroll	vildhet
kosmos	(ur mänsklig synpunkt) kaos
överordning	underordning
erövring	erövrad
krig	fred
stordåd	obemärkthet
övermod	måttfullhet
rastlöshet	frid
försakelse	njutning
aktivitet	passivitet
strävan	förnöjsamhet

Lägger vi samman de olika inslagen i vänsterspalten ser vi att de bildar ett helhetsmönster som man nog utan att behöva generalisera alltför mycket skulle kunna kalla typiskt västerländskt eller manligt. Tittar vi på högerspalten framträder också ett helhetsmönster som vi skulle kunna kalla kvinnligt, ett mönster som dock alldeles uppenbart i västerlandet är undertryckt. I Gil-

gamesh-eposet ser vi hur i scen efter scen polerna ställs upp mot varandra till kraftmätning och strid och att den "manliga" sidan vinner och den "kvinnliga" får stryka på foten, får finna sig i att stå tillbaka och förödmjukas. Uttrycket "det svaga könet" får plötsligt många bottnar.

*Muromgärdade byggnader i Uruk.
Rekonstruktion.*

Kanske speglar denna fyratusenåriga text en polväxling, ett makt-, kultur- och religionsskifte, där kvinnan, fruktbarheten och naturen trängs tillbaka och slutligen ersätts av en manligt dominerad stadskultur. Denna nya manliga kultur skyddar sig sedan mot de krafter man just besekrat med murar: konkreta stadsmurar som skyddar mot naturen, och ideologiska murar, som effektivt skyddar de nya tankestrukturerna mot påverkan. Det som tidigare var förhärskande tvingas in i en skuggtillvaro, rentav demonförklaras. Naturanden Humbaba, som vaktade den heliga cederskogen, blir demon och drake. Kvinnan som erbjuder sin kärlek framställs som häxa och hora. Naturen, landsbygden, periferierna, undersåtarna, kvinnorna blir inte bara mindre värda, de förklaras rentav fredlösa, de prisges åt ex-

ploatering och förtryck. Symptomatiskt lyser kvinnorna med sin frånvaro i historien – till deras mönster hör ju att inte lämna några spår. Det är männen, hjältarna, som med sina bedrifter och krig skriver historia.

Kung Babar

– upprätthållare av en manlig ordning

Nu kanske någon invänder: Gilgamesh-eposet speglade ju en tyrannisk ordning som inte längre är aktuell, den är inte ens möjlig. Men samma mönster upprepas gång på gång i historien, i myter, sagor och berättelser. Max Horckheimer och Theodor Adorno understryker i *Upplysningens dialektik* (Röda bokförlaget 1981) att det inte räcker med att strukturer en gång är givna, de måste aktualiseras gång på gång, i varje ny generation, i varje enskilt människoliv, för att på det sättet vidmakthållas, hållas levande. Jag skall försöka visa att samma strukturer varierar även i modern tid, om än anpassade till nya förhållanden. Vissa övertoner, enstaka inslag kanske saknas, men centrala strukturer är i stort sett desamma.

Jag skall utnyttja en text som till en början gör ett ganska oskyldigt intryck, nämligen sagan om *Kung Babar*, skriven av den franske författaren Jean de Brunhoff och utgiven 1963. Jag skall bläddra lite i boken och berätta vad som händer. Så kan nog läsaren själv relatera skeendet till Gilgamesh-eposet och det kulturmönster som speglas där. Berättelsen är allegorisk: människorna har transponerats ned till elefanter medan bokens människa svarar mot Gilgamesh-eposets gudar.

Kung Babar promenerar längs sjöstranden och bedåras av naturens skönhet. Han kungör:

Det är så vackert att jag skulle vilja vakna här varje morgon. Här skall vi bygga vår stad! Husen skall ligga vid stranden med blommor och fåglar omkring.

Kung Babar är härskaren, han bestämmer godtyckligt var staden skall ligga. Hans undersåtar elefanterna, alla helt anonyma, de som skall bygga staden, får finna sig i vad han bestämmer. Det är intressant att det är platsens skönhet som avgör – redan på bokens första sida markeras således hållningen till naturen: den görs till föremål för exploatering och konsumtion, kolonialisering. Den är först och främst till för Babars, härskarens skull, till nytta och nöje för honom. Naturen har underordnats kulturen.

Hur skall staden byggas? Ja, inte med material från platsen. Det kommer en lång karavan med föremål som Babar har köpt in under sin resa till människornas värld. Babar sammankallar sitt folk och förklarar att han har "presenter" till dem alla med vilka staden skall byggas. Människornas värld spelar alltså samma roll för elefanterna som guda världen för invånarna i Uruk. Det är med mänskligt material och efter mänskliga mönster, mänskliga *me*, som staden skall byggas. Kulturen kommer ovanifrån som en gåva, inte organiskt ur naturen.

"Jag föreslår att vi kallar staden Celesteville efter drottningen", utropar Babar. Ungefär på samma sätt som staden Uruk ursprungligen var tillägnad gudinnan Ishtar, fast Gilgamesh i realiteten hade makten. Kung Babar utövar härskarens rätt att ge namn. På samma sätt som i Bibelns första bok mannen tillsammans med Gud vandrade runt i Lustgården och gav namn åt tingen och åt djuren. På samma sätt som Columbus, då han upptäckte Amerika, ersatte indianernas orts-

namn med sin egna, hämtade från västerland och kristendom. Att ge namn åt något är ett sätt att markera ägande och makt. Därmed är Babar stadens verkliga härskare. Namnet Celesteville leder åtminstone inte mina tankar i första hand åt drottningens håll. Celesteville, det betyder ju "den himmelska staden". Stadens gudomliga status avslöjas i namnet, namnet markerar att staden inte är tillkommen på naturlig väg, genom invånarnas arbete. Elefanterna fräntas således redan från början rätten till sitt verk, deras insats förklaras marginell. Ägandeskapet övertas så att säga med gudarnas hjälp av kung Babar. Svek och bedrägeri även här!

En enda människa finns det i det här samhället av elefanter, nämligen den gamla damen. Hon är ett sändebud från en högre värld, människornas, hon står t o m över kung Babar. "Elefanterna släpar och spikar och jobbar allt vad de orkar medan den gamla damen spelar grammofon för dem." Den gamla damen fungerar som ett slags kulturbringare – även om det är dråpligt att hon spelar just grammofon. Hon är den förmedlande länken mellan människo- och elefantvärlden, en frälsargestalt, det är hon som lyfter elefanterna över det djuriska och vilda, det är hon som lär dem människors seder och bruk.

Så växer staden fram: hus i räta rader, spikraka gator, alla hus likadana, som moduler, ett fönster i varje hus, en elefant i varje fönster. Inte bara geografiskt är detta samhälle väl strukturerat, det är även till tiden väl organiserat: arbete har sin tid, nöjen, fritid har sin. På ena sidan ligger Arbetets hus, med skola, bibliotek och verkstad. På den andra sidan ligger Nöjenas palats. Den gamla damen – med sin särställning såsom representant för det mänskliga – bor i eget hus likvärdigt med kungens.

Här har vi nu ett samhälle för elefanter, organiserat efter mänskligt mönster, med elefanter vars ideal är att se ut som människor och röra sig som människor: att gå upprätt och att klä sig som människor. De badar ju inte ens längre som elefanter utan förväntas dyka från trampoliner som människor. Och den vilda naturen, som Babar från början njöt så mycket av och som var själva motiveringen för stadens placering, ja den lyser till sist helt med sin frånvaro. I den här staden finns av den fria, vilda naturen bara några gråsparvar kvar. Naturen har helt domesticerats, inordnats i rabatter och parker som ansas och kultiveras av utbildade trädgårdsmästare.

Staden invigs med en parad som speglar det välorganiserade, hierarkiska samhället. Alla yrkeskårer finns representerade, var och en väl avgränsad från den andra. Trädgårdsmästare och jordbrukare för sig, konditorer och kockar för sig, målare och skulptörer för sig, sjömän och fiskare, mekaniker och chaufförer. Varje yrkesgrupp föregås av militära förband: legionärer, karabinjärer, musketörer, t o m scouter. Allihop defilerar förbi kung Babar sittande som en fältherre till häst omgiven av stadens honoratiöres. Den stora massan hålls åt sidan av beväpnade vakter. Man undrar lite grand över militärens närvaro, ja rentav dominans? Tydligt behöver detta samhälle försvaras. Av andra Babar-böcker framgår att den stora fienden, det är noshörningarna. De förverkligar bara sin natur: de är dryga och tröga och lata och dumma och är svåra att få med på civilisatoriska åtgärder. Men här, vid paraderna, tjänar vapnen inte till försvar mot yttre fiender. De har en annan, nog så intressant funktion: som härskarens skydd och mur mot det egna folket. Militären upprätt-

håller den hierarkiska ordningen och förhöjer konungens glans.

Så kan livet, vardagslivet i elefantsamhället ta sin början. Vad händer först? Jo, detta samhälles första lömska fiende uppenbarar sig: det är säkert ingen tillfällighet att det är en orm. Ormen – sexualitetens, reproduktionens symbol! Ormen representerar naturen, den natur som man trängt undan, som inte givits någon plats i kulturen och därför slår tillbaka. Ormen biter den gamla damen i armen. Den sätter in stöten direkt mot huvudfienden, mot kulturbringaren, kulturbäraren. Ormen spelar förrädaren Judas Iskariots roll som den som prisger världens frälsare och lyckliggörare. Ormen hotar att skapa kaos i detta nyinrättade kosmos, precis som i Bibelns lustgård. Men ormen dräps – av en soldat, en militär!

Fiende nummer två uppenbarar sig: elden. Konungens rådgivare Cornelius har tänt en cigarr men råkar lägga tändstickan bredvid askfatet. Eldsvåda utbryter. Elden bekämpas dock framgångsrikt av det välordnade samhällets brandkår. Elden, en vanlig symbol för kaosmakten, för det vilda och okontrollerade – eld är det som brinner i helvetet, draken sprutar eld osv – elden sprider död och förstörelse och är ett självklart hot mot varje ordnat samhälle. Men övervinns med teknikens makt. Tekniken som vapen!

Djupare förståelse vinner vi om vi här prövar ett freudianskt perspektiv. Freud ansåg att alla naturliga drifter är bakåtsträvande, de strävar efter att återställa balansen, jämvikten i ett tidigare tillstånd. Varje kulturbygge förutsätter därför drifternas passivisering. När således sexualdriften (*libido*) gör gemensam sak med dödsdriften (*thanatos*) – som ormen tillsammans med elden i *Kung Babar* – så är detta ett närmast förutsägbart, ett naturens sista desperata försök att rasera

den människoskapade, artificiella kulturen och återta herraväldet. Naturen är inte intresserad av individuell odödlighet utan endast av kollektiv överlevnad, säger Zygmunt Bauman.

Både den gamla damen och Cornelius vårdas på sjukhus, och det är tveksamt om de kommer att överleva. "När Babar går till sängs den kvällen blundar han men kan inte sova." På patriarkalt vis tar han på sig bekymret för sina undersåtar och ligger sömlös. Till och med i sängen har han med sig sin krona, den hänger på en krok på sängstolpen. Vi känner igen den ensamme heroen, den som ensam bär de tunga bördorna och ansvaret.

Nu överlever emellertid både den gamla damen och Cornelius. Tack vare läkekonsten, vetenskapen. Ett vetande hämtat från ovan, från människan. I denna mytiska kraftmätning mellan natur och kultur har således kulturen till sist med militärens, vetenskapens och teknikens samfälliga hjälp avgått med segern, lyckats domesticera, betvinga det vilda, det som av människan uppfattas som kaotiskt, nämligen naturen. Livet i samhället kan gå vidare...

Den gamla damen svarar naturligtvis för skolundervisningen. "Inga lektioner är tråkiga tillsammans med henne", läser man, trots att uppenbarligen elefanterna inte får lära sig sådant som skulle vara användbart i ett elefantsamhälle. De får sådana kunskaper till livs som kommer till pass i människornas värld. Här smyger sig den för kulturen nödvändiga förnekelsen av den egna naturen in, klyvningen, alienationen. Elefanten skall lära sig att vara som en människa, inte som en elefant. Man frågar sig: Hur roligt är det? Elefanten skall lära sig att vara som en människa på samma sätt som människan enligt Bulgakov skall vara själ. På samma sätt som

Gilgamesh inte ville vara en dödlig människa utan en gud.

Förnekelsen av den egna naturen speglas i följande mycket märkliga scen. Elefanter brukar ju tycka om att duscha och bada. Elefantbarnen springer efter stadens renhållningsbil som sprutar vatten på gatan för att spola bort smuts och damm. När elefantbarnen låter sig duschas av bilen blir kung Babar, som på avstånd ser vad de gör, djupt upprörd. Elefantbarnens i vårt tycke ganska oskyldiga lek är enligt honom ett brott så grovt att det måste bestraffas: "Ni får inte gå med på teatern ikväll, era busungar!" Barnen bestraffas med att utestängas från kulturen. Nu ingriper visserligen den gamla damen och förlåter barnen – det är säkert ingen tillfällighet att det är hon och endast hon som kan förlåta barnen. Som representant för en värld som står över elefanternas väger hennes ord tyngre än t o m kung Babars, han kan fördöma synden och utdöma straff, men hon kan förlåta den och häva domen. Poängen i denna scen är naturligtvis att i det kultiverade samhället får elefantbarnet inte längre släppa fram sin egen natur utan förväntas uppföra sig enligt sin övernatur, som en människa.

Och så slutar boken i frid och fröjd med en galaföreställning på Operan, uppenbarligen något fransk-klassiskt teaterdrama i sjuttonhundratalsperuker. Alltså med en övertydlig manifestation av mänsklig kultur. Man kunde väntat sig att elefanter skulle roa sig med att dansa eller trumpeta eller något annat som ligger deras natur nära. Men nej, det blir opera, en konstart som för en elefant måste framstå som fullkomligt främmande och artificiell. Elefantbarnen lär knappast ha sörjt att de inte fick följa med på operan!

Ja, det här var en civilisationsprocess lika så god som den i Gilgamesh-eposet. Vi ser en

rad slående likheter! Förnekandet av människans ursprung i naturen. Vikten av att avgränsa sig från naturen, göra sig förmer, göra sig annorlunda än man är, till något mer än natur. Naturen förvandlas, från att ha varit en positiv företeelse, till något ont och farligt. Och detta åstadkoms av en självsvåldig härskare och sanktioneras ovanifrån. Kulturen utesluter naturen och är naturen överordnad. Naturen, både den yttre och den inre, snöps. Gilgamesh var en rastlös sökare, han levde ju i en tid då de nya strukturerna skulle grundläggas. Kung Babar har fyratusen år senare en lättare uppgift, han behöver inte jaga och söka, han kan med benägen hjälp ovanifrån lugnt befästa givna mönster.

Det nämndes att Adorno-Horckheimer underströk att det inte räcker med att strukturer en gång givits, de måste aktualiseras gång på gång, i varje ny generation. Kung Babar har kommit ut i elva upplagor på svenska sedan 1946, ungefär en upplaga vart femte år.

Polväxling – än en gång?

Globetrottern och autodidakten Harry Martinson hör till de få som lyckats anlägga ett kritiskt utifrånperspektiv på den västerländska kulturen. Han vill inte ens kalla den kultur, han reducerar den till "civilisation". Kultur definierar Martinson på ett helt annat sätt: kultur är för honom en återspeglings av naturen, poesin är en "naturens röst". Den som prövar Martinsons texter mot min uppställning av motpoler kommer att finna att Martinson inte hamnar i vänster- utan i högerspalten. Det gäller synen på kvinnan, synen på krig, synen på staden, synen på teknik och vetenskap osv, men framför allt Martinsons syn på förhållandet mellan natur

och kultur. Det finns en sång i *Aniara*, nr 83, den som kallas "Förvittringens sång", vars miljö är nära nog densamma som Gilgamesh-eposets, den babyloniska staden Ninive. Där klagör Martinson sin syn. Sången lyder så här:

*De yttre atomernas skaror i Nineves stenar
Bröt upp efterhand för att lämna de mäktiges stad.*

Förvittringen syns i var sten så som räfflor och grenar.

Bort tåga förvittrade lejon och präster i rad.

O, ärriga sten, håll dem kvar, låt dem inte försvinna.

*Se tiden har slickat och slickat på lejonets man,
likt mandom som en gång har slickat på Syriens kvinna,*

likt regnets saliv som förvittrade tornet i Han.

*Förvittringens ändlösa laster har tiderna övat,
förgängelsens orgie prövats av gravplatsens ros.*

Det lastbara gräset sin giriga tunga har prövat.

Av grottornas lupus förvandlades stenvargens nos.

Som stenar förvittra så mänskorna fräta på lagen.

Var hycklare känner förruttnelsens hemliga lukt.

Går insiktens blick genom tingen de träder i dagen

som torrbrända hålor i lavan från fasornas bukt.

Hör Brustna basuner. Här spelar en multnande zittra

om sfinxen som tärdes av lepra i öknarnas sand,

till tröst för de folk som har sett sina seder förvittra

likt stenar som liderligt gnagdes av tidernas tand.

Vad är det Martinson säger? Jo, att hur vi än anstränger oss för att bygga tidlösa monument över oss själva så är ändå naturen mäktigare än människan. Människoskapade kulturer kommer alltid att gå under, vittra ner till sist. Den lineärt utsträckta historien kommer en dag att uppgå och utplånas i naturens cykliska kretslopp. Vi må trumpeta i basuner aldrig så mycket, i slutändan är det ändå bara den i sanden kvarglömda cittran som spelar svagt, rörd av öken vinden. Men den spelar befriande, tröstande för oss när vårt korthus, vårt Babels torn rasat samman.

Intressant är det att ur dikten försöka extrahera med vilka medel Martinson tänker sig att naturen återtar herraväldet. Jo, genom det naturliga kretsloppets två stora krafter: sexualiteten och döden – just de två makter som mannen, enligt Freud, med sitt kulturskapande försöker övervinna. Sexualiteten speglas i Martinsons ordval: "mandom som slickat", "laster", "det lastbara gräset", "orgie", "tunga". Döden ringas in av ord som "förvittring", "förgängelse", "gravplats", "förruttelse", "torrbrända hålor", "brustna basuner" osv. Martinson kopplar ihop sexualitet och död som varandras förutsättning i ordsammanställningar som "förgängelsens orgie", i formuleringar som "det lastbara gräset sin giriga tunga har prövat". Det är inte ens fråga om ett kretslopp utan om en samtidighet: liv är död är liv. Poängen är dock att människans kulturbyggande i syfte att skapa något slutgiltigt bestående, i syfte att uppnå odödlighet eller åtminstone odödligt rykte, är en parentes, ett övermod dömt att misslyckas. Naturen tar hem spelet till sist, förblir herre, hur mycket vi människor än anstränger oss att betvinga den. "Livet som sådant kommer inte att upphöra med jagets (mänsklighetens) frånfälle", säger Zygmunt Bauman. Vår kultur skulle bli rim-

ligare, mera uthärdlig, för oss själva och för vår omgivning, om vi underordnade oss denna naturens orubbliga ordning.

Artikel efter ett föredrag hållet vid seminariet "Till försvar för det som lever i utkanten" som hölls vid samernas sommarviste i Ankarede

sommaren 1994 i samband med Berättarveckan i Frostviken-Ströms Vattudal i nordvästra Jämtland. Mitt intresse för och min förståelse av Gilgamesh-eposet har väckts och påverkats av Maria Bergom Larsson, dels genom många och långa samtal, dels genom hennes essay om "Det västerländska jagets uppgång och fall". Tankarna i essayn har vidareutvecklats i min bok *Från Gilgamesh till Aniara*, Proprius förlag 2004.

EN TEXT SOM ILLUSTRERAR MIN ESSAY:

"Allt kött är hö"

Psalm 201 i den nya Svenska Psalmboken inleder med en flera verser lång lovsång över sommaren, naturen och över sinnesglädjen. Men i vers 3 tar psalmen en märklig vändning. Visst är Gud denna världens skapare, men skapelsen är ändå ingenting värd, "allt kött är hö". Tvärtom är denna vackra värld bedräglig och lockar oss bort från Gud, från Guds Ord och nådemedlen. Med psalmförfattarens synsätt slutar naturens cykliska förlopp alltid i död och förruttnelse, att den pånyttföds igen nämns inget om. Nej, endast människan eller rättare sagt människans själ eller ande har, om den tar sin tillflykt till Gud, en möjlighet till oförgänglighet, evigt liv.